

*Średniowieczny Grudziądz od innej strony.  
Suplement do przewodników po mieście.*

**Tekst i dobór zdjęć Marek Szajerka**

**Polskie Towarzystwo Historyczne  
Oddział w Grudziądzu  
ul. Legionów 2/12  
86 – 300 Grudziądz  
tel. (0 ...56) 642 07 13**



**Szanowny Gościu!**

Zapraszamy do wspólnego zwiedzenia fragmentu średniowiecznego Grudziądza, miasta nad Wisłą, które w odległej przeszłości stało się pierwowzorem Starej Warszawy i wielu innych miast. Tym czym Zamość jest dla polskiego renesansu tym Grudziądz dla polskiego średniowiecza. Zanim Krzyżacy przybyli do Polski już tu powstawało nowoczesne założenie urbanistyczne z kamienia i cegły jako miasto - klasztor. Paradoks zagłuszanej przez lata historii polega na tym, że to Krzyżacy uczyli się w XIII w. tajników architektury od miejscowych rzemieślników a nie na odwrót Jak przyznaje sam kronikarz krzyżacki Piotr z Dusburga, pierwszą ich strażnicą były konary wysokiego dębu w okolicy Torunia. Rewolucja budowlana w państwie zakonnym zbiegła się z zagarnięciem przez Krzyżaków Grudziądza na przełomie 1255/1256 r. i następnie w 1276 r. Gniewu. W obydwu tych przypadkach podwaliny architektury stworzyli Cystersi. Gdyby nadal utrzymywać pogląd, że przed Krzyżakami była tu tylko architektura drewniana to w Grudziądzu, z pisaną lokacją na prawie chełmińskim z 1291r. lub w innego odczytu 1290 r. powinna być rozwinięta architektura gotycka z dominującym wątkiem gotyckim. Mamy tu natomiast do czynienia z bardzo prymitywnymi formami budownictwa obronnego nie mającego odniesienia do uznawanych w literaturze przedmiotu za starsze od Grudziądza Chełmno i Toruń.

Odkrycia architektoniczne w Grudziądzu posiadają duże konsekwencje badawcze w skali ogólnopolskiej, np. wg skali grudziądzkiej początki Warszawy sięgają połowy XIII w. Wiązanie gotyckie występuje w obiektach grudziądzkich już w 2 połowie XIII w. Wg stosowanej skali toruńskiej gotyk polski został zastosowany pierwszy raz w kościele p.w. św. Jakuba w Toruniu w 1309 r. Na przykładzie Grudziądza można zakwestionować tezę, iż wszystkie elementy kamienno – ceglane zamku krzyżackiego w Toruniu są faktycznie z czasów krzyżackich i nie pochodzą z okresu piastowskiego grodu toruńskiego, dotyczy to szczególnie bramy kamienno - ceglanej.

Grudziądz został założony przez biskupa misyjnego Prus Chrystiana na początku XIII w. Najwcześniejsze zachowane dokumenty wskazują na 1222 r. Powstał na bagnistym terenie. Dlatego w przeciwieństwie do Chełmna nad Wisłą czy też Torunia naturalny proces zapadania się obiektów w podłoże przebiegał tu dawniej szybciej. Dzięki temu w piwnicach kamienic grudziądzkiej starówki możemy zobaczyć w całości zachowane bramy miejskie, korony murów obronnych, kaplicę, partery kamienic mieszczańskich, stajnie. Grudziądz zapadał się bardzo szybko. Dopiero w 1380 r. Krzyżacy zezwolili mieszczanom grudziądzkim na budowę domów z piwnicami. Podziemne miasto niewątpliwie wykorzystali Krzyżacy w czasie wojny z królem polskim Władysławem Łokietkiem. Tu bowiem była główna kwatera wojenna wielkiego mistrza. Podziemne stajnie i spichrze, podwójna linia murów obronnych, 14 bram, około 25 wież. To były atuty obronne tego miasta. Do tego dochodziła jeszcze niewielka gęstość zaludnienia, gdyż było to miasto kolegiackie, faktycznie miasto - klasztor.

Zaprezentowane tu niektóre zabytki nie są jeszcze rozpowszechnione w przewodnikach i folderach. Ich odkrycie należy do dorobku badawczego Polskiego Towarzystwa Historycznego, współpracującego z Towarzystwem Opieki nad Zabytkami, Kołem Miłośników Dziejów Grudziądza oraz Muzeum w Grudziądzu. Dokumentacja fotograficzna zabytków zajmuje się Mieczysław Kucharski (skrót pod zdjęciami M.K.), dyrektor III Liceum Ogólnokształcącego w Centrum Kształcenia Ustawicznego, którego kolekcja zdjęć jest prezentowana w tym pakiecie informacyjnym Oddziału PTH w Grudziądzu. Oprócz tego wykorzystano zdjęcia Marka Szajerki (skrót pod zdjęciami M.Sz.), nauczyciela CKU oraz archiwalne.

Naszą wędrówkę zaczniemy od ul. Murowej 24 i będziemy podążać w kierunku południowym, zwiedzając miasto od strony fortyfikacji a następnie wejdziemy do środka średniowiecznego miasta. Wnętrze miasta zostanie opracowane w przyszłości.

Jak większość miast średniowiecznych, Grudziądz posiadał bramy miejskie. Z 14 bram (w tym 2 furt) kilka zachowało się do naszych czasów. Prezentowane tu nazwy obiektów to rezultat uporządkowania nazewnictwa, dokonanego na przełomie XX/XXI w.

Najstarszą z nich jest niewątpliwie Brama Kikolska, zachowana w piwnicy narożnej kamienicy ul. Mickiewicza 3 i Murowej 24. Niestety jej wypełniony gliną prześwit został w 2001 r. zabetonowany. Powstanie tej bramy można z dużą dozą prawdopodobieństwa odnieść do wyprawy krzyżowej księcia Leszka Białego do Prus w 1222 r. W przypadku tej bramy możemy spotkać najbardziej prymitywny i nieregularny wątek muru. Zwiedzając te najstarsze fragmenty fortyfikacji Grudziądza, o wątku niespotykanym w takiej ilości, biorąc pod uwagę metry bieżące linii fortyfikacji w skali ogólnopolskiej, możemy zauważyć, że od tego miejsca zaczęto budować mury obronne a ich budowniczy nie mieli żadnego doświadczenia w stawianiu murów ceglanych. Warto przy tej okazji odnotować, że w Grudziądzu nigdzie w obrębie średniowiecznego miasta z zamkiem nie odnaleziono żadnych archeologicznych śladów drewnianych fortyfikacji.

**Brama Kikolska** o szerokości prześwitu 4,60 m. Fragment ściany wschodniej wrotnego w izbie wrotnego, zbudowanej z nieregularnych cegieł, łączonych gliną z nikłą domieszką wapna. To właśnie tym nieregularnym cegłom – grudom od 1222 r. Grudziądz zawdzięcza swą nazwę.



*Brama Kikolska. Fragment izby wrotnego z zasypanym oknem. Fot. M.K.*



Kolejną imponującą bramą jest **Brama św. Chrystiana**, o szerokości około 7 m. Niewątpliwie ciekawostką tej bramy, podobnie jak Bramy Kikolskiej, jest jej zaleganie pod poziomem obecnej ulicy. Zwiedzać ją można na terenie posesji przy ul. Mickiewicza 3.



*Brama św. Chrystiana. Fot. M. Sz.*

Bramy: Kikolska i św. Chrystiana wkomponowane są w międzymurze czyli parcham budowany w dwóch wyraźnie odmiennych okresach. Mur zewnętrzny pochodzi z okresu krzyżackiego. Natomiast bardzo prymitywnie zbudowany mur wewnętrzny pochodzi prawdopodobnie z czasu budowy stróży dla potrzeb wyprawy krzyżowej ks. Leszka Białego do Prus z 1222 r. Obydwie bramy oraz zbudowana w czasach krzyżackich Brama Boczna razem tworzyły tryforium bramne, czyli trzy bramy były obok siebie. Niestety Brama Boczna się nie zachowała. Została rozebrana w połowie XIX w. Ciekawostką jest jednak fakt, że została ona zbudowana na łuku mostu ceglanoego z końca XIII w. i była basztą na moście. Jest to drugi pod względem wieku najstarszy most w Polsce. Najstarszy most z pierwszej połowy XIII w. również znajduje się w Grudziądzu.

*Most pod Bramą Boczna*



*z 2 połowy XIII w. Fot. M. K.*



*Fragment parchamu (międzymurza) z okresu przedkrzyżackiego. Jedna z dwóch zachowanych w jednej linii blanek muru obronnego w piwnicy kamienicy przy ul. Murowej 28. Fot. M. K. Kamienica ta znajduje się na północ od Bramy św. Chrystiana. Podobna blanka*

znajduje się w piwnicy kamienicy przy ul. Szkolnej 1, w części południowo – zachodniej miasta.



*Fragment parchamu od strony wschodniej z okresu krzyżackiego z zamurowanym oknem przy ul . Murowej 24. Fot. M. K*

Idąc dalej, w połowie drogi między Bramą Kikolską a narożną basztą przy Trynce, od strony ul. Groblowej czytelny jest zarys **Baszty Złodziejskiej** – dawnego miejskiego więzienia z czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej



*Dawne więzienie.  
Widoczny kikut baszty po prawej stronie.  
Fot. M. Sz.*



.Przed nami jeden z bardziej lekceważonych w opisach zabytek Grudziądza – **Baszta Sędziowska** z XIII w. Była pierwszym ratuszem wójtowskim miasta. Od strony wewnętrznej sąsiadowała z **Placem Miejskim**, historycznym rynkiem Grudziądza (obecny w środku miasta powstał faktycznie w latach 1850–1900 w wyniku wyburzeń znajdujących się tam obiektów). W XVII–XVIII w. mieszkał w niej kat miejski. Na uwagę zasługuje kroksztyn kamienny pod progiem drzwi wejściowych, od strony zewnętrznej murów miejskich– były tam schody do części mieszkalnej. Obszar ten został połączony z miastem w 1415 r.

*Baszta Sędziowska. Fot. M. K.*



*Baszta Sędziowska od strony wewnętrznej. Widoczne gniazda belek stropowych. Fot. M. Sz.*

Następnie mijamy **wieżyczkę wodociągową** zwaną **Sztuką Wodną**, w której było koło, czerpiące wodę z Trynki dla celów pitnych.

Istnienie wodociągów udokumentowane jest od 1415 r. Pierwotny system zasilania miasta w wodę był bardzo prosty: pod wieżyczkę wodociągową prowadził kanał od Trynki. W wieży znajdowało się koło wodne zasilane Strugą Młyńską. Woda była przelewana do drewnianej skrzyni, z której pod wpływem grawitacji płynęła do około 30 studzien na terenie miasta. Nadmiar wody uchodził w części północnej miasta do fosy. Wieża przypomina piec do pieczenia chleba, gdyż w porze zimowej, by nie dopuścić do zamarzania koła wodnego, wodomistrz rozpalał w niej ogień. Za pobieranie wody płacono opłatę zwaną źródlaną.

W naszej wędrówce dotarliśmy do miejsca, gdzie znajdowała się **Brama Toruńska**, rozebrana w 2 połowie XIX w. Podyktowane to było koniecznością budowy linii tramwajowej. Brama ta, podobnie jak inne bramy Grudziądza, posiadała około 20 m długości parчам zakończony basztą przedbramia, która zachowała się jako gotycka kamieniczka przy Al. 23 Stycznia 10. Wyraźnie odbija się ona na tle niegdyś secesyjnej architektury tej ulicy. Najcenniejszym zachowanym elementem tej bramy jest jednak romański ceglany most z 1 połowy XIII w. Jest to najstarszy zachowany most takiej konstrukcji w Polsce, datowany na 1 połowę XIII w. Jego wiek zdradzają płyty ceglane o grubości około 5,5 cm. Identyczną konstrukcję posiada most przedbramia Bramy Krakowskiej, odkryty pod Placem Zamkowym w Warszawie w 1977 r. Datowanie mostu grudziądzkiego pociąga za sobą określenie czasu powstania mostu warszawskiego.



*Brama Toruńska. Reprod. obrazu Gustawa Breuninga z 1901r. Za: Widoki miasta. Grudziądz. Wyd. Muzeum w Grudziądzu*



Widok bramy Toruńskiej z roku 1850.



Most Bramy Toruńskiej  
obecnie.  
Fot. M. Sz.



Mosty w Grudziądzu i Warszawie należą do kategorii łukowych, wykorzystujących mur arkadowy o grubości około 1-3 m, na który nakładano drewniany pomost. W okresie późniejszym przebudowano je na całkowicie murowane. W Grudziądzu miało to miejsce na przełomie XIV i XV w. Most warszawski jest domniemaną rekonstrukcją z przełomu lat 70- i 80-

tych XX w. Rekonstruując ten most nie wiedzano o istnieniu podobnego obiektu w Grudziądzu, chociaż od ponad 100 lat przejeżdża przez niego tramwaj.

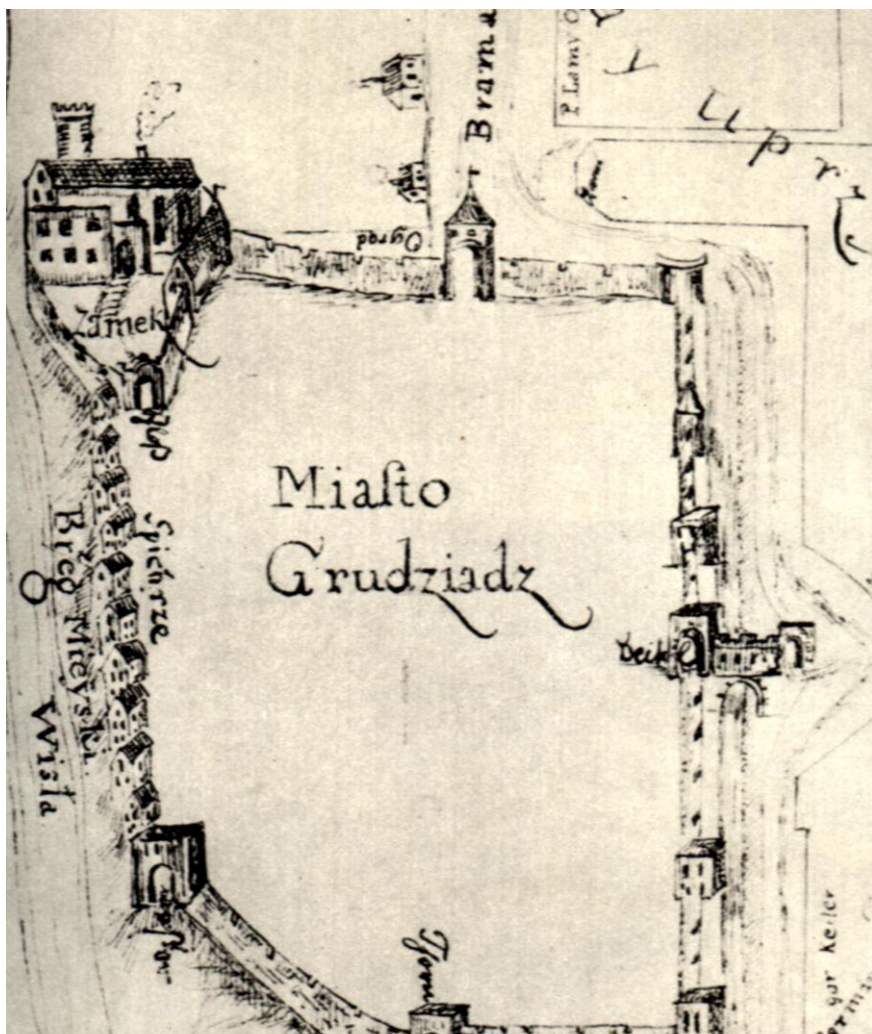
Dzięki mostom grudziądzkim oraz warszawskiemu można prześledzić ewolucję budownictwa mostowego w Polsce od naśladownictwa rzymskiego akweduktu do rozwiniętej formy mostu łukowego. Mosty w Grudziądzu są starsze o około 100-150 lat od mostu w Kłodzku, z około 1390 r.



*Most na Placu Zamkowym w Warszawie. Przęsła oryginalne są identyczne do grudziądzkich . Fot. M. Sz.*



*Przęsło mostu w Warszawie z podwójnym murem arkadowym analogicznie jak w Grudziądzu. Fot. M.Sz.*



*Plan fortyfikacji Grudziądz z połowy XVIII w. z zaznaczonymi mostami Bramy Toruńskiej i Bramy Bocznej.*

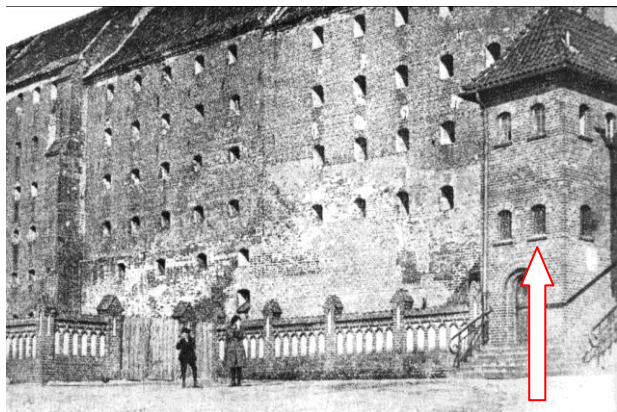
Idąc korytem kanału kierujemy się w kierunku najczęściej fotografowanego zabytku Grudziądza – **Bramy Wodnej**. Mijamy plac po dawnym młynie zamkowym i z XIX w. Przed nami najbardziej charakterystyczna brama miejska Grudziądza – Brama Wodna. Jej nazwa pochodzi stąd, iż nie było na zamku grudziądzkim od początku XVII w. śmiałka, który wyczyściłby 50 m głębokości studnię na zamku głównym. Dlatego wodę do zamku dowożono z Trynki, będącej fragmentem koryta Starej Osy.

Brama ta posiada bogatą literaturę. Przy stanie obecnych badań okazuje się, iż powstała ona w 1 połowie XIII w. W XIV w. została gruntownie przebudowana na typowo gotycką, z opuszczaną broną. Brama ta posiadała również około 20 m długości parcham, zakończony basztą przedbramia. Od strony Wisły ścianę parchamu stanowił spichrz zamkowy, spalony w 1945 r., następnie rozebrany. Los spichrza podzieliła również baszta gdańska, gdyż Brama Wodna była gdańskiem, za które w XVII w. odpowiedzialne były benedyktynki z pobliskiego klasztoru. Na zdjęciu z około 1960 r. widać jeszcze parter zburzonego w 1945 r. gdańska.



*Brama Wodna.*

*Fot. arch. ok. 1960 r. St. Myśliborski-Wołowski*  
Zburzona baszta gdańska po lewej stronie Bramy Wodnej.



Na kolejnym zdjęciu z początku lat 20 –tych XX w. widać **basztę gdaniska**. Stare plany miasta z basztą gdaniska do tego stopnia zmyliły niektórych naukowców, nie znających Grudziądza z autopsji, iż myśleli, że prześwit Bramy Wodnej jest na osi północ – południe. Ganek gdaniska pełnił również istotną rolę konstrukcyjną. Stanowił on przyporę arkadową dla położonej wyżej baszty bramnej Bramy Wodnej. Rozebranie połowy bryły Bramy Wodnej spowodowało pęknięcia baszty bramnej. Na archiwalnym zdjęciu widać także ceglany płot

przed spichrzami. Jest on zapewne na fundamentach dawnego muru obronnego, chroniącego spichrze przed wylewami Wisły. Jeszcze w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej nie wolno było budować budynków na murach obronnych. Dlatego linia spichrzy była drugą linią obrony. Wiek Bramy Wodnej rozpoznajemy po przyporze z płyt ceglanych o grubości 5,5 cm, charakterystycznych dla 1 połowy XIII w.

*Baszta gdaniska w latach 20-tych XX w.  
Fot. arch.*



Gdaniska w Grudziądzu nie były czymś wyjątkowym, gdyż w pierwotnym XIII – wiecznym założeniu było to miasto – klasztor. Łącznie z zamkiem było 5 lub 6 gdanisk. Trzy symetrycznie usytuowane od strony Wisły i dwa po stronie wschodniej – browarne. Do naszych czasów zachowało się jedno, obecnie łącznik między spichrzem a ratuszem ale także dalej szalec miejski. Jest to najstarszy tego typu czynny obiekt w Grudziądzu. Gdanisko przy Bramie Wodnej też było czynne do 1945 r. Na archiwalnym zdjęciu z XIX widać jeszcze po lewej stronie od strony Wisły pozostałości gdaniska zamkowego.

*Przypora z płyt ceglanych. Fot. M. K.*



Dla porównania zobaczmy gdanisko zamku krzyżackiego w Toruniu na zdjęciu J. Bułhaka z 1957r.



*Fragment szyi Bramy Wodnej o identycznej fakturze cegieł jak w przypadku Bramy Kikolskiej. W połączeniu z przyporą z płyt ceglanych jest to dowód, że brama powstała w 1 połowie XIII w. Zdjęcie z*

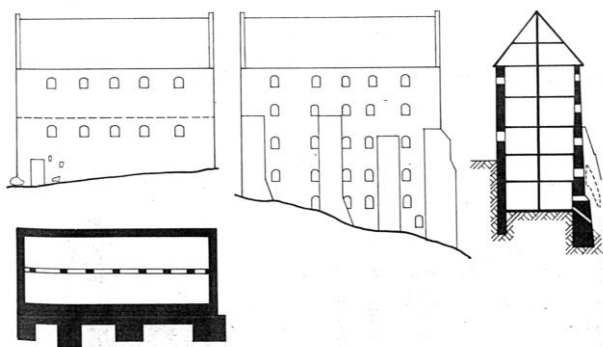
*1998r., wykonane w trakcie robót budowlanych. Fot. M. Sz.*

Jak w wielu innych przypadkach, prace budowlane przy starych obiektach weryfikują często wiedzę o nich. Tak było również i w tym miejscu. W 1998 r. odkryto fragment najstarszego parchamu, niewątpliwie z XIII w.

Idąc dalej w kierunku już północnym mijamy nad Wisłą ciąg **spichrzy**. Na uwagę zasługuje kalenicowy układ dachów, jakże inny od spichrzy gdańskich toruńskich czy bydgoskich. Jest to układ charakterystyczny dla zespołów klasztornych. Warto tu przywołać zamek malborski. Nie jest to przypadek, gdyż do roku 1584 r. w Grudziądzu byli kanonicy regularni – augustianie i to właśnie tu zwożono dziesięciny w zbożu z całej diecezji chełmińskiej a spichrze mieszczańskie były także wewnątrz miasta. Widok ten należy do unikatowych w skali europejskiej. Spichrze grudziądzkie istniały już w 1365 r., kiedy to Krzyżacy dokonali ich uwłaszczenia na rzecz mieszczan. Obecne powstały w przedziale czasowym XIV – XVIII w. Są one ciekawe również z innego powodu, ze względu na swoją konstrukcję. Faktycznie jest to około 300 m długości sucha zapora, podtrzymująca skarpe, na której jest usytuowane miasto średniowieczne.

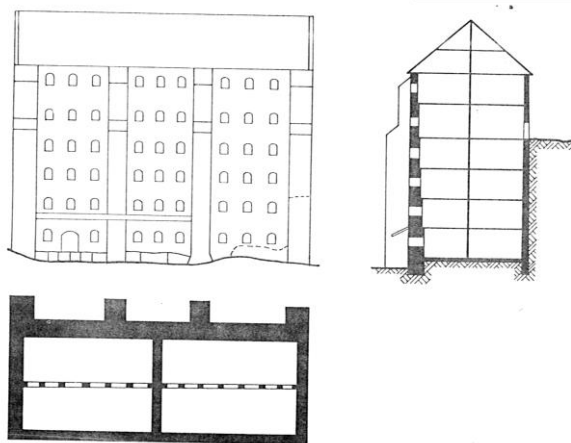


Zdj. arch. z końca XIX w. W głębi wieża zamkowa zwana Klimkiem, zburzona 5 marca 1945 r.

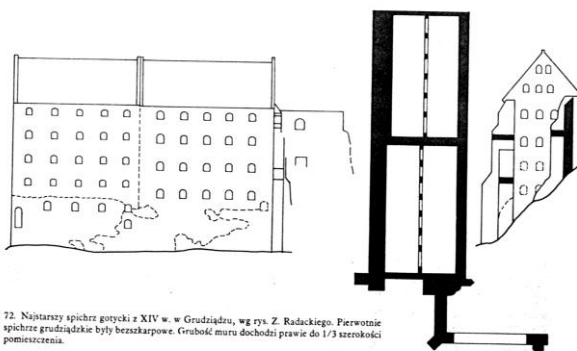


70. Spichrz gotycki z XIV w. w Grudziądzu, wg rys. Z. Radackiego. Charakterystyczna dla Grudziądza grubość muru zewnętrznego. Typowy podłużny podział wnętrza, występujący również w Kazimierzu (Gdańsk zerwał z tym podziałem usuwocześniając konstrukcję spichrza).

47



71. Spichrz gotycki z XIV w. w Grudziądzu o typowych wysmukłych szkarpach, wg rys. Z. Radackiego. Wcięcie od strony uliczki Spichrzem ponieważ 5 kondygnacji. Widoczna rytna do spustu ziarna.



72. Najstarszy spichrz gotycki z XIV w. w Grudziądzu, wg rys. Z. Radackiego. Pierwotnie spichrze grudziądzkie były bezszkarpowe. Grubość muru dochodzi prawie do 1/3 szerokości pomieszczenia.

48

*Przekroje spichrzy grudziądzkich.  
Za J. Dumnickim. Spichrze polskie. Warszawa  
1987.*

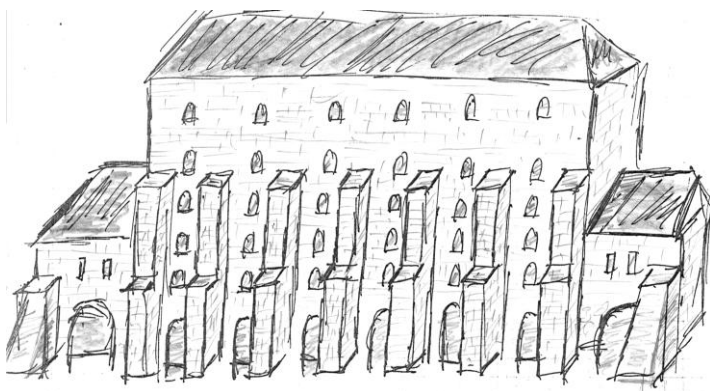
Na tych przekrojach widać różnice między ścianami spichrzy od strony miasta i Wisły. Od strony rzeki mają one wysokość nawet 20 m. Powstały one w specyficzny sposób. Miasto – klasztor powstał na bagiennym terenie i do XVIII w. było ono otoczone bagnami. Wznoszone budowle zapadały się szybciej niż w innych miastach. Dlatego mieszkańcy Grudziądza, tak jak kopacze wykonujący cembrowinę studzienną nakładali kolejne warstwy ścian, gdyż wcześniejsze się zapadły. Dlatego mogliśmy wcześniej zwiedzić Bramę Kikolską czy też św. Chrystiana. Autor tych rysunków pokazał ścianę od strony miasta pionową, faktycznie jednak jest to ściana schodkowa, gdzie pomieszczenia dolnych kondygnacji są szersze od pomieszczeń na wyższych piętrach. Ten układ przypomina statek odwrócony dnem do góry.

Jedna z unikalnych ciekawostek grudziądzkich spichrzy. **Spichrz w spichrzu**. Gdy rozbudowywano ryzalit południowy, najprawdopodobniej w XVI w. , śródku pozostawiono spichrz starszy a tylko przesunięto go o kilka metrów w stronę Wisły, budując nową ścianę.



*Spichrz w spichrzu. Fot. M. Sz.*

Nie wszystkie one jednak były spichrzami. Na szczególną uwagę zasługuje siedem spichrzy naprzeciw kościoła farnego p.w. św. Mikołaja. Jest to faktycznie brama miejska o charakterze gospodarczym, zwana **Furtą Gnojną**. Specyfika Furty Gnojnej polegała na tym, iż przez tę bramę wyprowadzano stado bydła na nadwiślańskie łąki. Do XVIII w. mieszczanie hodowali około 180 sztuk bydła. Żeby nie doszło do stratowania się stada, między przyporami było 6 furt. Natomiast od strony miasta do bramy prowadziły dwie równoległe ulice, posiadające formę deltowatą. Jedna zwężała się w kierunku bramy a druga rozszerzała się w stronę miasta. Wypływa stąd wniosek, że połowa bramy służyła do wyprowadzania stada a druga do powrotu i odbierania bydła, owiec, koni od pastucha, którego miasto zatrudniało.



*Szkic pierwotnego wyglądu Furty Gnojnej sporządzony na podstawie etapów rozbudowy ściany od strony Wisły. Przypuszczalne są tylko portale w ryzalitach bocznych. Ich istnienie mogą tylko potwierdzić lub odrzucić badania archeologiczne. Wąskie portale między przyporami, ich wierzchołki są nadal widoczne. Na szkicu nie uwzględniono*

*ryzalitów bocznych. Rys. M. Sz.*



*Furta Gnojna obecnie. W głębi widać ryzalit południowy.*

*Fot. M. Sz.*



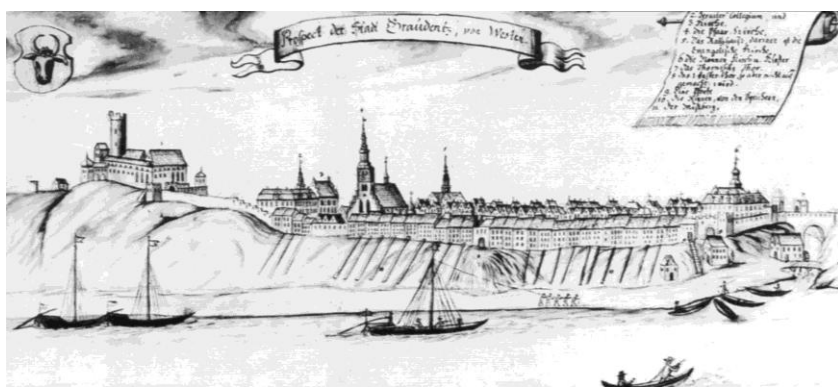
*Furta Gnojna z fragmentem ryzalitu północnego. Fot. M. Sz.*



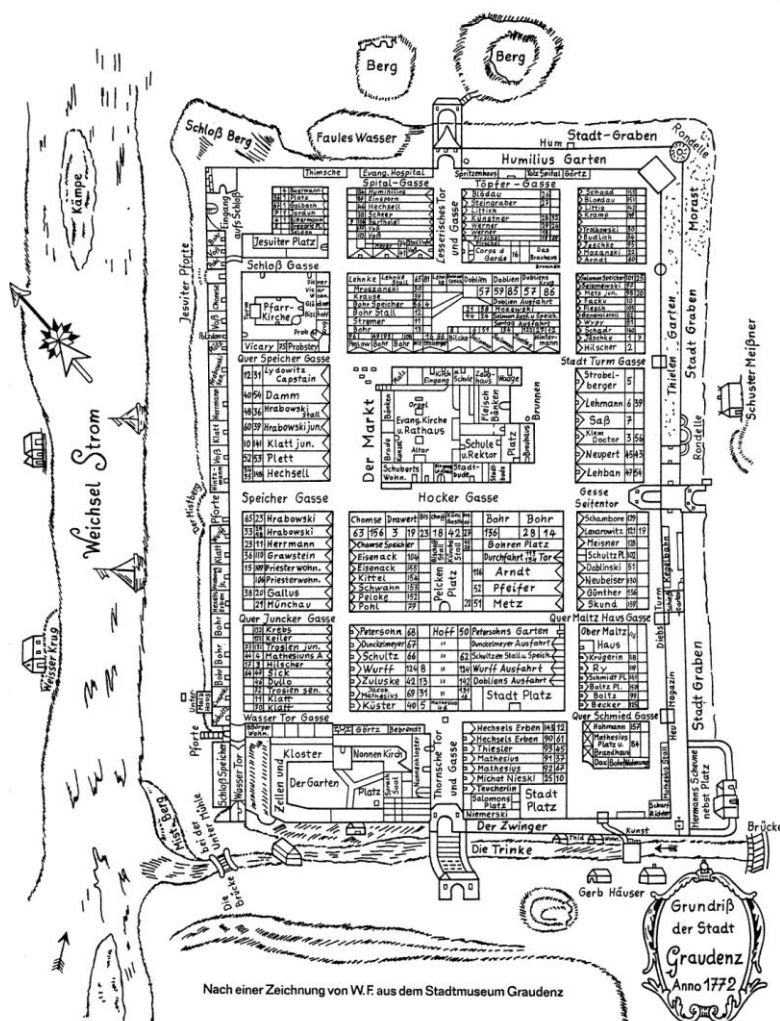
*Kadr ze zdjęcia powyżej z zaznaczoną pierwotną wysokością bramy.*



*Zasypane wrota między przyporami Furty Gnojnej.  
Fot. M. Sz.*



*Panorama Grudziądza z 1 połowy XVIII w. toruńczyka Steinera*



Wyraźnie zaznaczona została w centralnym miejscu brama od strony Wisły, od której nie są wyprowadzone rynny zbożowe. Choć to już nie średniowiecze, gdzie postacie i budowle nie posiadały proporcji to w tym przypadku autor panoramy bardzo wyeksponował monumentalny charakter mostu Bramy Toruńskiej. Monumentalizm tego romańskiego mostu nic nie stracił na aktualności.

### Plan miasta z 1772 r. z zaznaczoną Furtą Gnojną (der Mistberg Pforte).

Plan ten ze względu na ilość informacji jest bardzo cenny. Wskazuje on m.in., gdzie znajdował się poszukiwany przez archeologów gród lub baszta mieszkalna jak w Plemiętach. Jest on wyraźnie zaznaczony jako majdan w części północno – wschodniej, poza murami miejskimi. Wiodła do niego droga z barbakanu w narożniku północno- wschodnim murów miejskich. Zaznaczona droga przy Bramie Kwidzyńskiej narysowana została w we współczesnej transkrypcji niemieckiej. Nie jest to szaniec szwedzki, gdyż ten miałby kształt podkowy, noskiem skierowanej w stronę miasta jako obleganego. Zapewne jest to ślad po pierwszej warowni krzyżackiej.

Idąc dalej w kierunku Góry Zamkowej mijamy przerwę w linii spichrzy. Do początku XX w. były tam spichrze ale z dachami w formie zębaki.



Kadr ze zdjęcia A. Wolnikowskiego z około 1960 r. z widoczną przerwą między spichrzami. Po lewej stronie w linię spichrzy wkomponowane jest **gdanisko**. Pierwotnie ze względów sanitarnych przy gdanisku nie było spichrzy. Identyczna sytuacja była przy gdanisku Bramy Wodnej. Sąsiadujący z nim spichrz został skrecony w kierunku

bramy, dlatego łuk wewnętrzny Bramy Wodnej jest ucięty.



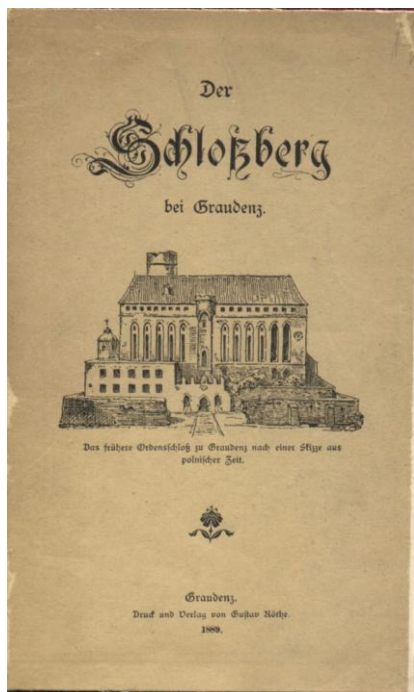
*Gdanisko przy ratuszu.* Widok od strony Wisły. Jest to zdjęcie archiwalne nieznanego autora. Na przełomie lat 1978–1979 ściana tego gdaniska w następstwie ulewnych deszczy osunęła się do Wisły. Obecna

ściana pochodzi z tego czasu.

W naszej wędrówce dotarliśmy do Góry Zamkowej. Do końca XVIII w. stał tam okazały **zamek pokrzyżacki**, zbudowany w 2 połowie XIII w. Był to jeden z najstarszych zamków na terenie ziemi chełmińskiej. Został on rozebrany w latach 1801 –1806 na rozkaz króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III. Materiał rozbiórkowy posłużył do budowy twierdzy grudziądzkiej. Do 5 marca 1945 r. ocalała tylko wolnostojąca wieża „Klimek”, o wysokości 20 m, pierwotnie około 30 m.

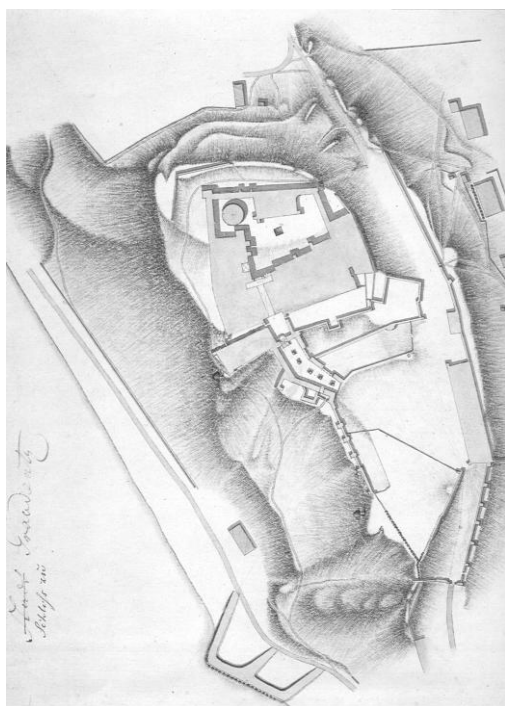


*Obecne wejście na Górę Zamkową od strony Wisły.*

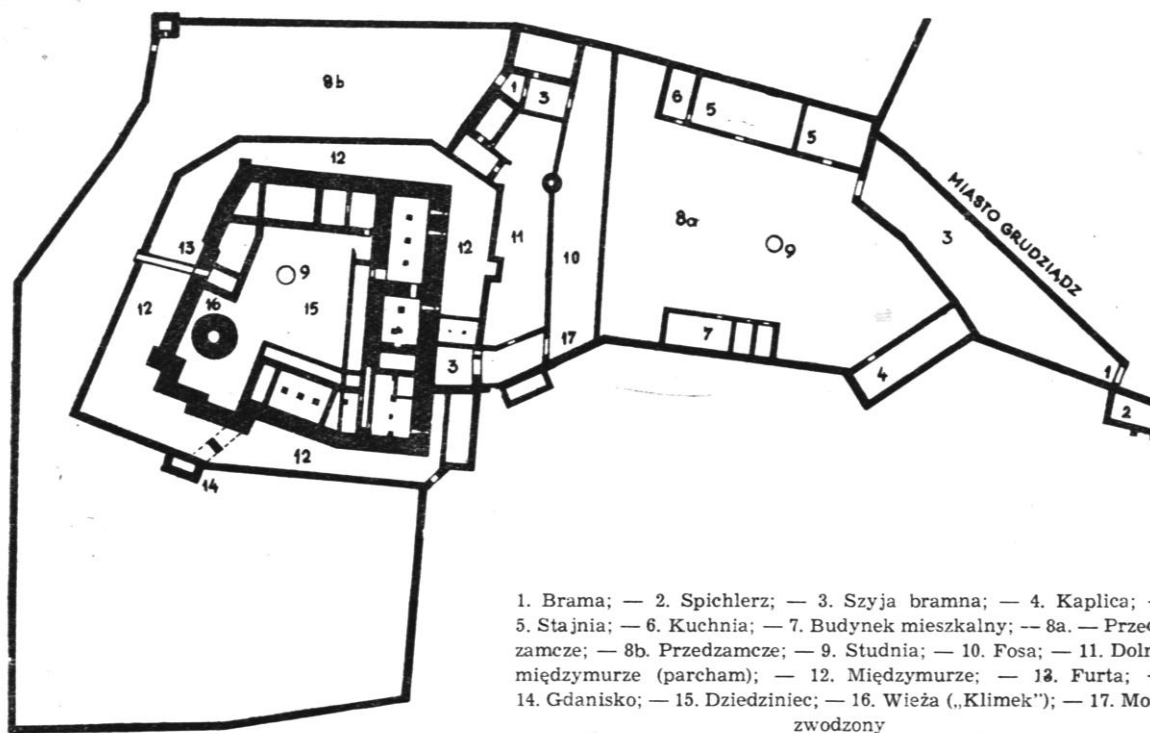


Strona tytułowa książki najwybitniejszego historyka grudziądzkiego **Xawerego Froelicha** o dziejach zamku grudziądzkiego. Z perspektywy ponad 100 lat od śmierci tego badacza można napisać, że uratował on historię Grudziądza od zapomnienia.

Zamek grudziądzki składał się z zamku głównego i przedzamcza. Przedzamcze należało do miasta a ściślej kanoników regularnych natomiast zamek główny był w rękach Krzyżaków a następnie w latach 1466 – 1772 starostów polskich. W czasach Kazimierza Jagiellończyka grudziądzanie chcieli od króla zamek odkupić.



Jak widać na oryginalnym planie zamku, sporządzonym z natury w 2 połowie XVIII w., był to zamek nieregularny, odmienny od zachowanych zamków pokrzyżackich w Radzynie czy biskupim w Kwidzynie. Nieregularny był również najstarszy zamek krzyżacki w Toruniu, zbudowany na terenie wcześniejszego grodu. Na planie tym widać, że zamek w Grudziądzu był tworem wieloetapowym. Jego załączkiem było zapewne episcopium biskupie, czyli siedziba biskupa. W czasie II wojny światowej archeolog niemiecki Hans Jacobi w swojej pracy doktorskiej znacznie uprościł plan zamku poprzez przeniesienie modelu zamku krzyżackiego w Rogóźnie na teren grudziądzki. W ten sposób powstał powszechnie publikowany w pracach naukowych i popularnonaukowych plan zamku grudziądzkiego.



Ryc. 3. Zamek w Grudziądzu. Rekonstrukcja fundamentów i piwnic na podstawie badań z l. 1941—42

Plan  
zamku,  
rep: Za  
Atlas  
Historycz  
ny Miast  
Polskich.  
Grudziądz  
. UMK  
1997.

Na  
teren  
zamku  
weszliśmy  
w  
widoczny  
m  
wyłomie  
muru, na  
zdjęciu ze

schodami po lewej stronie, na planie H. Jacobiego między 4 a 7. Archeolog ten nie badał kościoła na przedzameczu (4), stąd też biorąc pod uwagę obecna powierzchnię 4 zapewne przeszliśmy przez teren kościoła, jego westwerk. Następnie kierujemy się na dziedziniec zamkowy (15).

Z zamku pozostało niewiele widocznych elementów. W minionym pięćdziesięcioleciu archeolodzy udowodnili, że stąpamy po 5 – 6 m warstwie gruzu. Na takiej głębokości jest średniowieczny dziedziniec zamkowy. Obecnie najciekawszym elementem jest około 50 m głębokości studnia kamienna. Górne 3 m cembrowiny ceglanej pochodzą z lat 90 – tych XIX w., kiedy studnię ponownie odkopano.



Wieża Klimek na kilka lat przed zburzeniem.  
Zdj. ze zbiorów Muzeum w Grudziądzu.

**Klimek** był charakterystycznym elementem panoramy Grudziądza, zamykającym unikalną panoramę linii spichrzy. Z tej wysokiej na 20 m wieży rozciągał się wspaniały widok na Dolinę Wisły. Widać z niej było Chełmno, Świecie, Nowe a przy pierwotnej wysokości, około 30 m, nawet Gniew. Była ona niewątpliwie najstarszą częścią zamku. Na żadnym ze swoich zamków Krzyżacy nie powtórzyli w XIII w. takiej budowli. Świadczyć to może o tym, że gdy na przełomie 1255/56 r. przejęli Grudziądz od pomezańskiego biskupa Ernesta wieża ta już istniała. Istnieje uzasadnione podejrzenie, że pod grubą warstwą gruzu szczęśliwie ocalał kamienny parter tej budowli.



Wyrazem tęsknoty grudziądzan za Klimkiem i pragnieniem powrotu jego do panoramy Grudziądza są liczne rysunki i obrazy malowane z pamięci. Na początku XXI w. powracamy do koncepcji jego odbudowy. Pojawiające się inicjatywy odbudowy Klimka posiadają szansę powodzenia. Istnieje bowiem społeczne zapotrzebowanie na tego typu działanie. W 2002 r. z inicjatywą odbudowy Klimka i powołaniu stosownego komitetu wyszły wspólnie Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Oddział w Grudziądzu i

Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Grudziądzu. Po ukonstytuowaniu się Komitetu Odbudowy Klimka szczegóły zostaną podane na stronie internetowej Oddziału PTH i w prasie lokalnej.

*Obraz Cz. Szachnitowskiego, nauczyciela grudziądzkiego.*

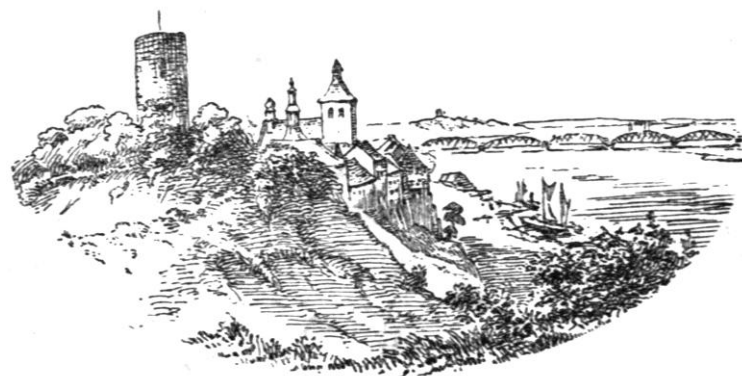
*Zdjęcia H. Gąsiorowskiego z około 1945 r. ze zbiorów Muzeum w Grudziądzu przedstawiające ruiny Klimka*



Wybuch był tak potężny, że fragmenty wieży pokryły znaczną powierzchnię Góry Zamkowej. Gruz ten usypano w stożek, przysypano ziemią i postawiono posązek pogańskiego bożka Światowida. Z perspektywy lat można to odebrać jako element ówczesnej walki politycznej władz państwowych z Kościołem.



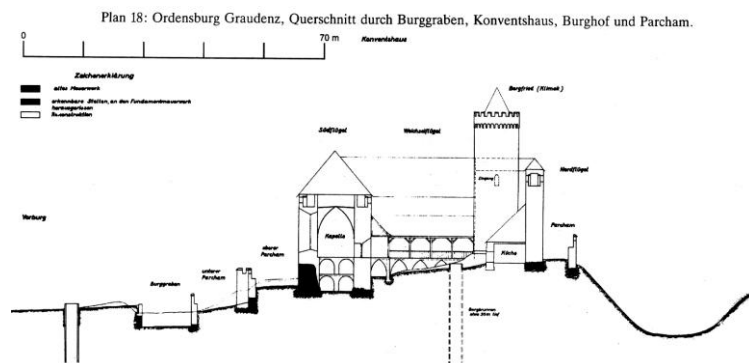
*Widok na ruiny kaplicy zamkowej i kopiec. Fot. M. K.*



*Rysunek panoramy miasta z Klimkiem z około 1959 r. Autor nieznany.*

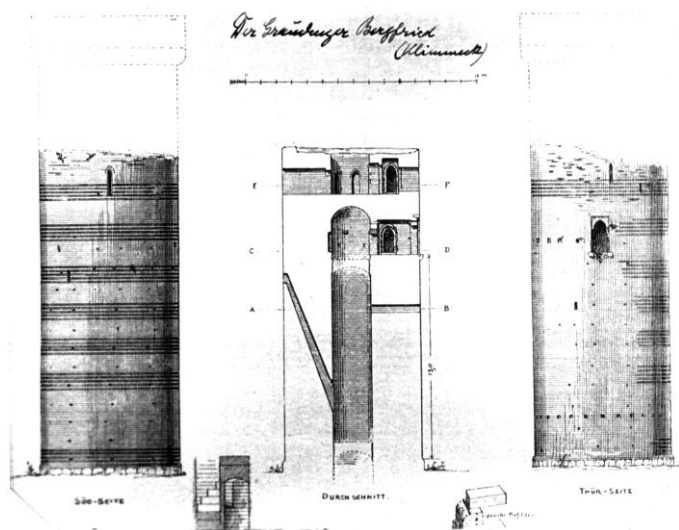
Dla archeologów miasto to jest niebywałą okazją. Uchowało się miasto o 800 letnim rodowodzie, które nie zostało objęte systematycznymi badaniami. Jest możliwość prowadzenia całorocznych badań archeologicznych w piwnicach Starego Miasta oraz tamże zorganizowania pracowni i ekspozycji. Unikalnym obiektem są np. stajnie średniowieczne w piwnicy kamienicy przy ul. Kościelnej 10. W Grudziądzu zakłady archeologii mogą zaprogramować programy badawcze na kilkanaście lat i nie będzie to program ratowniczy jak w przypadku autostrad.

Z wartości historycznej Grudziądza doskonale zdawał sobie sprawę Hans Jacobi, archeolog niemiecki, badający Górę Zamkową w 1941-1942 r. Zapewne specjalnie nie badał Klimka, gdyż wyniki tych badań mogłyby wypaczyć tezę jego pracy o Krzyżakach jako budowniczych zamku. Dlatego też zapewne zniekształcił wyniki swoich badań. W przeciwnym wypadku nie obroniłby pracy doktorskiej w nazistowskich Niemczech, w 1943 r. Jednak następnym pokoleniom badaczy zarówno w tekście jak i w rysunkach przekazał cenne informacje o ewentualnych rezultatach przyszłych badań. Na szczególną uwagę zasługuje przekrój pionowy zamku na osi północ – południe, gdzie archeolog ten w sposób oczywisty, niezgodny z faktycznym wynikiem badań przyjął zastany poziom dziedzińca z cembrowiną studzienną z XIX w. za pierwotny. Dziedziniec zamkowy na rysunku H. Jacobiego nie został zniwelowany.



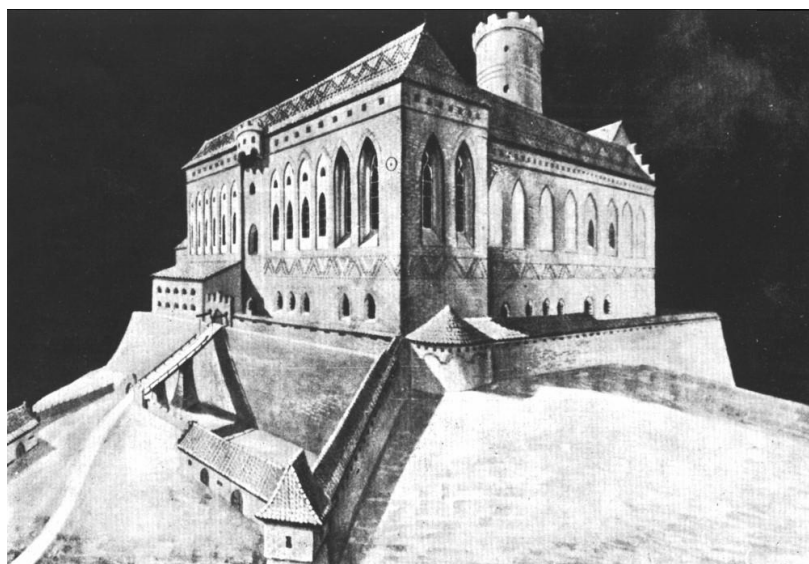
Przekrój pionowy domu konwentu na osi północ – południe.  
Za: H. Jacobi. Die Ausgrabungsergebnisse der Deutschordenburgen Graudenz und Roggenhausen.

Dzięki XIX - wiecznej inwentaryzacji technicznej wieży są podstawy do opracowania planu jej odbudowy. Z odbudową Klimka wiąże się również bardzo ważny program badawczy z konsekwencjami dla Pomorza Nadwiślańskiego.



Rysunek techniczny wieży Klimek z końca XIX w. Zdjęcie ze zbiorów Muzeum w Grudziądzu

Najstarsza fotografia. Widok z wieży Klimek, z 1879 r. Zdjęcie to było w 1991 r. opublikowane w albumie „Grudziądz” przez Grudziądzkie Towarzystwo Kultury



Ryc. 9. Zamek grudziądzki wg rekonstrukcji A. Wolnikowskiego z 1957 r.

Zamek grudziądzki należał do jednych z bardziej okazałych zamków krzyżackich. Jego przybliżony wygląd przedstawia zamieszczona obok makieta A. Wolnikowskiego z 1957 r. Podobną można oglądać w Muzeum w Grudziądzu.



Z tego potężnego zamku pozostał tylko wykadrowany obok wycinek makiety, fragment ścian kaplicy na zamku głównym, który obecnie wygląda tak:



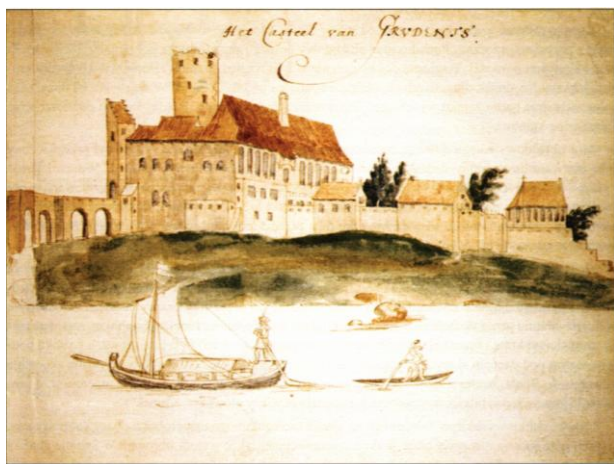
*Fot. M.Sz.*

Obecnie w naszej wędrówce kierujemy się ponownie w stronę miasta. Na zdjęciu z 1879 r. po lewej stronie widać jeszcze basztę przedbramia **Bramy Klasztornej**, obecnie prezbiterium kościoła pojezuickiego z charakterystyczną blendą (wnęką) od strony północnej. Według planu H. Jacobiego jesteśmy na terenie stajni zamkowych (5) i kierować się będziemy do parchamu (3) Bramy Zamkowej, której ważnym elementem też było zachowane gdanisko.



*Widok na kościół pojezuicki od strony Góry Zamkowej obecnie. Czytelna jest blenda bramna Bramy Klasztornej. Fot. M. Sz.*

Po prawej stronie parchamu znajduje się taras, na którym do 1795 stał kościół, prepozytura kościoła p.w. św. Mikołaja. Z tego kościoła zapewne pochodzą figury terakotowe, obecnie na ścianie zachodniej wieży kościoła p.w. św. Mikołaja. Jako pierwsi sfotografowali je w 2000 r. M. Kucharski teleobiektywem i w 2001 r z rusztowań ks. M. Staniszewski. Na akwareli z 1 połowy XVII w. widać ten kościół po prawej stronie.



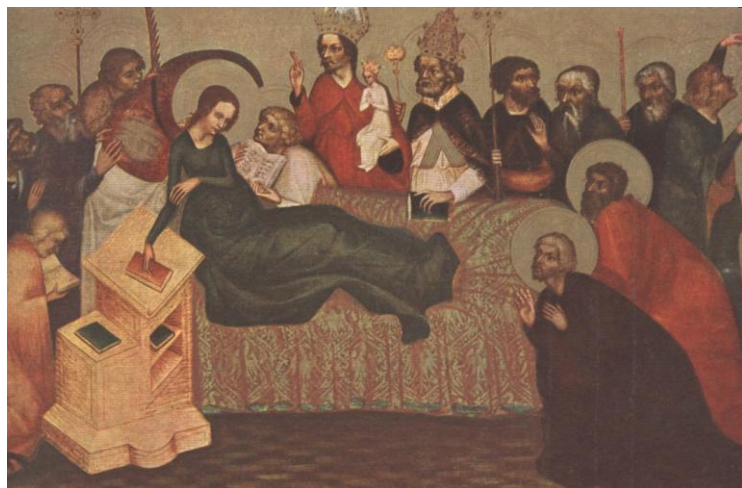
*Zamek w Grudziądzu. Widok od zachodu z I połowy XVII wieku (wg akwareli A. Boot'a)*

*Akwarela A. Boota z 1 połowy XVII w.*



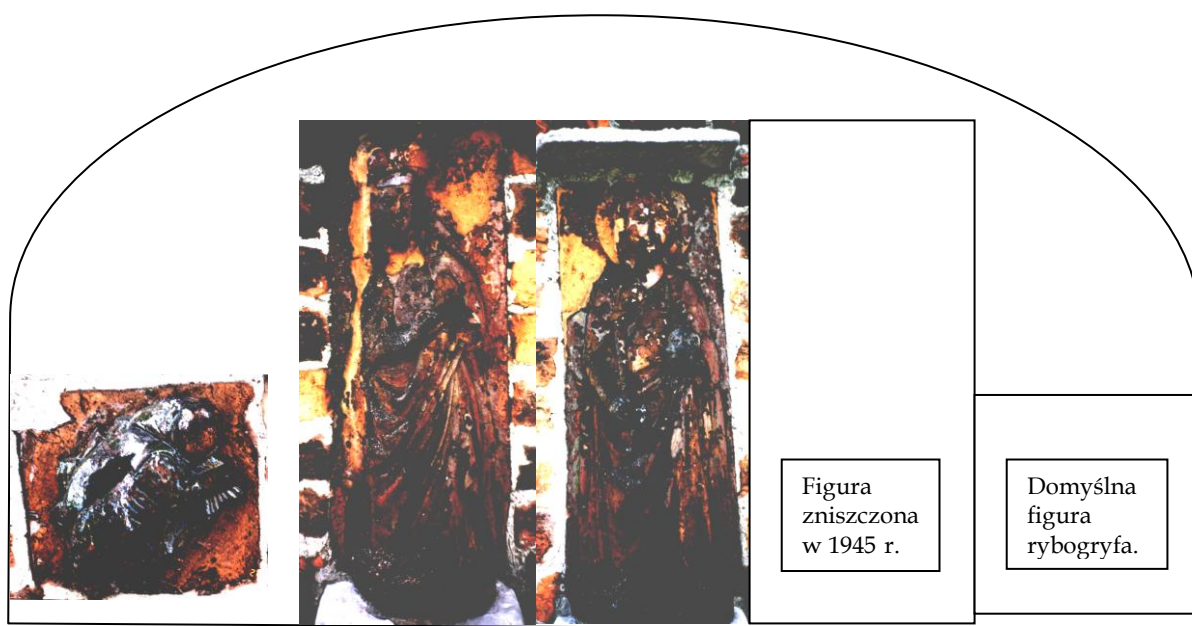
*Taras widokowy, na którym do 1795 stał kościół.  
Fot. M. Sz.*

Możliwe, iż w przyszłości fundamenty tego kościoła po badaniach archeologicznych będą wyeksponowane, podobnie jak w Toruniu kościoła p.w. św. Mikołaja. Zapewne właśnie z tego kościoła pochodzi słynny „**Poliptyk grudziądzki**” jeden z najcenniejszych obrazów średniowiecznych w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie, datowany na 2 połowę XIV w.



Fot. J. Dylewski. Galeria Sztuki Polskiej. Muzeum Narodowe w Warszawie. Warszawa 1960.

Temu kościołowi, jako wcześniej zniszczonemu od kaplicy na zamku głównym trzeba również zapewne przypisać bardzo piękny **XIII – wieczny tympanon** z terakoty, wtórnie wmurowany w oddzielnych częściach w ścianę zachodnią kościoła p. w. św. Mikołaja. Kompletny tympanon musiał składać się z pięciu elementów, nie licząc bordiury. Brakuje figury nieznanego świętego i symetrycznie drugiego rybogryfa. Figura świętego uległa zniszczeniu w 1945 r. Fot. ks. M. Staniszewski, 2001 r.



Figury terakotowe ze ściany zachodniej wieży kościoła p.w. św. Mikołaja. Jest to fragment tympanonu z jednej z kaplic zamkowych, pochodzącego z XIII w. Fot. ks. M. Staniszewski.

W naszej wędrówce przez dawne stajnie zamkowe, parcham i pod gankiem gdańska przeszliśmy ponownie do miasta. Po lewej stronie jest dawne **kolegium pojezuickie**, zbudowane w 2 połowie XVII w. na fundamentach wcześniejszego, średniowiecznego zespołu klasztoru. Bardzo interesująca jest bryła kościoła pojezuickiego, w skład której wchodzi dawna **Brama Klasztorna** z końca XIII w. oraz **budynek plebani** fary przed rokiem 1648. W

piwnicy kościoła zachował się 3 m grubości fundament rozebranej na przełomie XVII/XVIII w. ściany wschodniej baszty bramnej. Dzięki tej rozbiórce można było połączyć wewnątrz wieży i plebani w jedną całość i urządzić w nich kościół. Zdjęcie niżej przedstawia widok kościoła pojezuickiego od strony kościoła p.w. św. Mikołaja. Górna partia okien została nadbudowana na przełomie XVII/XVIII. Jest to dawna plebania.



*Widok kościoła pojezuickiego od strony kościoła p.w. św. Mikołaja. Widoczne nad gzymsem okna powstały na przełomie XVII/XVIII w. Fot. M. Sz.*



*3 m grubości fundament rozebranej ściany wschodniej Bramy Klasztornej krypcie kościoła pojezuickiego. Fot. M. Sz.*



*Widok na kalenicę dachu kościoła pojezuickiego od strony południowej z czytelnym dawnym oknem baszty bramnej. Fot. M. Sz.*



Wygląd Bramy Klasztornej przed przebudową. Szkic rekonstrukcyjny. Wyk. M. Sz. Zdjęcie powyżej przedstawia zachowany fragment okna w formie blendy. Fot. M. Sz.

Brama Klasztorna stanowiła północną linię murów miejskich do roku 1320. Wówczas nastąpiło rozszerzenie terytorium Grudziądza w kierunku północnym. Po 1328 r powstała Brama Kwidzyńska. Na jednej linii z Bramą Klasztorną była **Brama Stara**, obecnie kamienica przy Placu Miłośników Astronomii 6/8. Podobny do bramy wygląd tej kamienicy jest zastanawiający? W 2000 r. w trakcie prac ziemnych na ulicy Starorynkowej natrafiono na fundament baszty o grubości około 5m. Nie wiadomo czy jest to długość boku baszty czy też grubość muru.



Wykop ziemny przy ul. Starorynkowej w 2000 r. Na całej jego długości jest fundament baszty. Fot. M. Sz.

**Bramy Klasztorna i Zamkowa** były osłaniane wysuniętą przed czoło basztą, ustawioną symetrycznie między nimi. Obecnie jest to nadbudowana w XX

w. klatka schodowa ratusza od strony dziedzińca. W 2000 r., w trakcie budowy szybu dźwigu osobowego odsłonięto najstarszą partię tej wieży. Fot. M. Sz.



*Wykop pod dźwig osobowy na dziedzińcu kolegium pojezuickiego w 2000 r., w trakcie którego odsłonięto fundament baszty średniowiecznej, osłaniającej symetrycznie zbudowane po bokach bramy Klasztorną i Zamkową. Fot. M. Sz.*

W Grudziądzu jest jeszcze wiele niezwykłych miejsc, które warto zobaczyć i zwiedzić. W przeciwieństwie do innych miast ziemi chełmińskiej było to u swego zarania miasto – klasztor, powstałe z inspiracji cystersa biskupa Chrystiana. Następnie jednak do 1584 r. we władaniu kanoników regularnych – Augustianów. Dlatego też nie ma tu widocznych śladów zabudowy drewnianej z wyjątkiem wyłożonych drewnem ulic średniowiecznych, znajdujących na głębokości 1–2 m. Są natomiast wspaniale zachowane partery kamienic na głębokości 3–4 m. Na takie budowle mogli sobie pozwolić w XIII w i 1 połowie XIV w. kanonicy a nie mieszczanie. Niewątpliwie perłą architektury mieszczańskiej w Grudziądzu są piwnice kamienic przy ul. Wieżowej 2, dawniej jednej kamienicy. Była to **kamienica mieszczanina rolnika** pierwotnie **kanoniczna**, gdyż kanonicy mieli swoje własne domy. W kamienicy tej równolegle usytuowane były część sypialna, kuchnia i stajnia.



*Romańsko – gotyckie okno w murze wendyjskim na głębokości ok. 3 m w piwnicy kamienicy przy ul. Wieżowej 2. Fot. M. Sz.*

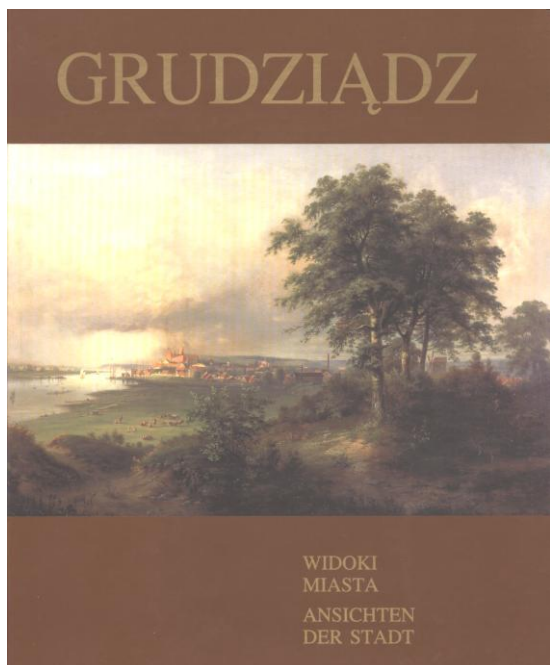


*Piwnica kamienicy przy ul. Wieżowej 2. Dawna kuchnia przed remontem. Fot. M.*

*Sz.*

Takich obiektów w Grudziądzu jest więcej. W przyszłości strona ta poszerzona zostanie podziemny Grudziądz i te elementy średniowiecznych fortyfikacji miasta, które nie zostały ujęte obecnie. Między innymi zajmiemy się problemem Bramy Łasińskiej, czy taka była?

Aby znaleźć więcej wiadomości prosimy zajrzeć na stronę <http://mitglied.lycos.de/Grudziadz/>, zatytułowaną *Średniowieczny Grudziądz miastem modelowym Starej Warszawy*.



W bardzo interesujący sposób można prześledzić zmiany w wyglądzie Grudziądza na przestrzeni wieków razem z albumem „*Grudziądz widoki miasta. Ansichten der Stadt*”, wydanym przez Muzeum w Grudziądzu, placówkę naukowo – badawczą o wysokim prestiżu naukowym w skali ogólnopolskiej. Muzeum w Grudziądzu jest współwydawcą Rocznika Grudziądzkiego. W publikacji tej zawarto 66 widoków miasta. Najstarszy z nich pochodzi z około 1599 r. Publikacja ta jest niezwykle cenna dla wszystkich badaczy i miłośników dziejów Grudziądza, miasta które stało się pierwowzorem Warszawy. Dzięki badaniom Grudziądza będzie możliwe zapewne przesunięcie czasu powstania Warszawy na początek 2 połowy XIII w. Stan wiedzy o Grudziądzu w 1998 r. trafnie określiła dr Krystyna Białoskórska z PAN: *Grudziądz - terra incognita*.